

О.В. Москаленко

**ДО ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ
ПРИНЦИПІВ
ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО
ДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛЬНОГО
СТРАХУВАННЯ ВІД НЕЩАСНОГО
ВИПАДКУ НА ВИРОБНИЦТВІ**

Анотація. Розглянуто правові принципи інституту загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань у їх об'єктивній єдності з принципами права соціального забезпечення.

Ключові слова: принципи страхування від нещасного випадку, загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань.

Аннотация. Рассмотрены правовые принципы института общегосударственного социального страхования от несчастных случаев и профессиональных заболеваний в их объективном единстве с принципами права социального обеспечения.

Ключевые слова: принципы страхования от несчастных случаев, общегосударственное социальное страхование от несчастных случаев и профессиональных заболеваний.

Abstract. The article deals with the legal principles of law institute of the social insurance against occupational accidents and diseases in their objective unity with the principles of social security law .

Key words: principles of insurance against accidents, state-level social insurance against accidents and occupational diseases.

© Москаленко О.В., 2011.

Соціальна політика у розвинених країнах з ринковою і соціально орієнтованою економікою охоплює як один з важливих атрибутів систему загальнообов'язкового соціального страхування, роль та значення якої є для населення країни ключовими. Через правові, економічні й соціальні функції соціального страхування опосередковується розподіл фінансових ресурсів серед працівників та членів їх сімей, надається соціальна допомога у випадку настання соціальних ризиків.

Страхування від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань є самостійним видом загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні, за допомогою якого здійснюється соціальний захист, охорона життя та здоров'я громадян у процесі їх трудової діяльності. Одним із основних показників стану охорони праці є рівень виробничого травматизму та професійного захворювання.

Випадки травматизму на виробництві, на жаль, є не поодиноким явищем на підприємствах нашої держави. Незважаючи на заходи, що вживаються роботодавцями на виконання покладеного на них обов'язку щодо створення безпечних та нешкідливих умов праці для кожного працівника, рівень виробничого травматизму та професійної захворювання залишається доволі високим.

Статистичні дані свідчать, що у 2010 році було складено 12242 акти (в т.ч. зі смертельним наслідком – 535) за формою Н-1 стосовно випадків, що сталися і розслідування яких закінчилося у 2010 році, та 867 (в т.ч. зі смертельним наслідком – 110) стосовно випадків, що сталися у минулих роках, акти на які було складено у звітному році. У той же час згідно з аналізом страхових нещасних випадків на виробництві та профзахворювань за 2010 рік за звітний рік у порівнянні з 2009 роком кількість травмованих осіб зменшилася на 3,9% (з 13 633 до 13 109), в т.ч. кількість травмованих смертельно знизилася на 8,1% (з 702 до 645) [1].

Отже, необхідність звернення до принципів, за якими здійснюється загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань, зумовлена об'єктивними обставинами – станом виробничого травматизму та професійних захворювань, що є результатом недостатніх заходів із забезпечення охорони праці на підприємствах, їх профілактики і попередження.

У науці трудового права до цього часу бракує комплексних досліджень принципів державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань. Частково це питання розробляли у свої працях В.С. Андріїв [2], Ю.М. Коршунов, А.Н. Єгоров [3], Т.З. Гарасимов [4], Д.М. Кравцов [5], С.М. Прилипко [6], Б.І. Сташков [7], Н.Б. Болотіна [8].

Метою цієї статті є розглянути правові принципи інституту загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань у їх об'єктивній єдності з принципами права соціального забезпечення, визначити їх поняття та зміст.

Варто, вважаємо, погодитися з твердженням С.М. Прилипко, що розглядати предмет і принципи права соціального забезпечення не можна без урахування залежності системи соціального забезпечення від зміни суспільно-політичного устрою

та економічних умов. Названий автор справедливо зауважує, що «... в окремих випадках держава зобов'язана підтримувати своїх громадян на безкоштовній основі (сім'ї з дітьми, інваліди). Але це не може бути загальним принципом для всіх» [6, С. 107–108].

Принципи права за своєю сутністю є узагальненим відображенням об'єктивних закономірностей розвитку і суспільства та виникають за наявності відповідних об'єктивних умов. На відміну від конкретних приписів законів принципи права діють подвійно: опосередковано (через конкретні приписи, знаходячись у них, так би мовити «незримо») і безпосередньо, тобто наскільки закріплені в нормі права. Принципи права є більш стабільними та незмінними категоріями, ніж норми права [9, с. 261].

Принципи права як одна з основних юридичних категорій отримали належне висвітлення у науковій літературі. Етимологічне значення латинського слова «принцип» (*principium*) аналогічне значенню понять «начало», «керівна ідея», «основа», «засада», «основоположні правила поведінки». Запозичуючи категорії філософії «сутність і явище», система права становить собою єдність двох взаємозумовлених сторін – внутрішньої й зовнішньої. Зовнішня знаходить свій прояв у правових нормативних актах різної юридичної сили; внутрішня прихована всередині цієї системи, а її суть може бути досліджена через явище або зовнішню сторону. Принципи права як основоположні починання, керівні засади, є вираженням сутності певної системи права. Ще М.Г. Александров підкреслював, що галузь права існує, «коли крім свого предмета і метода характеризується положеннями – специфічними, загальними, принциповими для даної сукупності норм» [10, С. 117–118].

У юридичній науці панує думка, згідно з якою принципи права розглядаються як головні ідеї, вихідні положення або керівні починання процесу формування останнього й відбиваються в його нормах [див.: 11, с. 46; 12, с. 22, 23; 13, с. 135]. Вони виражають основні тенденції розвитку права, те, на що воно повинно бути орієнтоване. За загальноприйнятою класифікацією юридичних принципів серед них вирізняють загальні (загальноправові, основні), міжгалузеві, галузеві й принципи інститутів права (внутрішньогалузеві).

Класифікація принципів за сферою дії має місце і у праві соціального забезпечення. З урахуванням обсягу статті її об'єктом дослідження виступають не всі рівні принципів права соціального забезпечення, а лише останні два – галузеві та внутрішньогалузеві. Під принципами права соціального забезпечення слід розуміти зумовлені природними правами людини основні положення, які виступають орієнтирами у правовому регулюванні суспільних відносин у сфері соціального забезпечення фізичних осіб та визначають суть, зміст і механізм функціонування цієї галузі права [7, с. 84].

У літературі з права соціального забезпечення склалися різні підходи до визначення переліку основних галузевих засад цього права. Їх система часом не виглядає послідовною, оскільки провести чітку межу між принципами побудови державного соціального забезпечення та принципами права важко: ті та інші закріплені в нормах галузі права і визначають сутність правового регулювання відносин із соціального забезпечення [14, с. 34].

З історії питання відомо, що у праві соціального забезпечення спочатку стали досліджувати принципи права окремих правових інститутів, а уже пізніше – засади галузі права у цілому. Так, в радянській юридичній науці було розроблено принципи пенсійної системи робітників і службовців (Е.І. Астрахан) [15], принципи єдиної пенсійної системи (М.Л. Захаров) [16], принципи системи соціального страхування робітників і службовців (К.С. Батигін) [17], засади соціально-трудової реабілітації інвалідів та людей похилого віку (А.Н. Єгоров) [18] тощо.

Галузеві принципи права соціального забезпечення вперше обґрунтував В.С. Андрієв [2]. З того часу цьому питанню приділялася увага багатьох вчених. Е.Г. Тучкова запропонувала такі принципи права соціального забезпечення: (1) справедливість, тобто гарантування оптимального узгодження інтересів особи, суспільства і держави; (2) диференціація рівня, умов та видів забезпечення залежно від трудового вкладу, причин непрацездатності та інших соціально-значущих обставин; (3) обов'язок держави гарантувати рівень соціального забезпечення не нижче прожиткового мінімуму; (4) гарантування соціальної допомоги у всіх випадках, визнаних соціально-значущими; (5) багатоманітність видів соціального забезпечення [19, С. 25–30].

Цікаву позицію з приводу принципів права соціального забезпечення обстоює Т.З. Гарасимов. Науковець поряд із принципами права соціального забезпечення виокремлює і правові принципи права соціального забезпечення, які, на його думку, на відміну від принципів права, безпосередньо закріплені в положеннях законодавства як норми-принципи або ж їх зміст впливає із системи норм [2, с. 42]. Під принципами права соціального забезпечення названий автор розуміє вихідні положення, які відображають сутність суспільних відносин, що складають предмет цієї галузі права. Ними є: (1) всезагальність права на соціальне забезпечення як основного права людини; (2) визначення сфери суспільних відносин соціальним ризиком; (3) гарантії соціального забезпечення на рівні не нижче прожиткового мінімуму в державі; (4) переважаюча роль централізованого правового регулювання [2, с. 42].

Крім наведених принципів галузі, Т.З. Гарасимов виокремлює низку правових принципів, що знайшли своє закріплення в окремих її інститутах та відображають соціальну сутність галузі. Це: державні гарантії права на соціальне забезпечення; диференціація умов та обсягу соціального забезпечення в Україні; солідарна відповідальність суб'єктів права на соціальне забезпечення; адресність соціального забезпечення в Україні [2, с. 43]. Відзначимо, що не дивлячись на новизну наведеної наукової позиції для права соціального забезпечення, такий поділ принципів права соціального забезпечення є дещо дискусійним з огляду на «розмивання» останніх як юридичної категорії.

Оригінальний підхід до класифікації галузевих принципів пропонує Н.Б. Болотіна – відома вчена у царині права соціального забезпечення. Вона розмежовує змістовні і формальні принципи права соціального забезпечення. Змістовні принципи формують загальні засади змісту права на соціальний захист. Формальні принципи відображають якість юридичного механізму забезпечення такого права. До

змістовних принципів авторка відносить, приміром: всезагальність соціального захисту, всебічність (універсальність) соціального захисту, рівність прав і можливостей та заборону дискримінації; диференціацію умов та рівня соціального захисту; наукову та економічну обґрунтованість соціальних стандартів; незменшуваність змісту та обсягу соціальних виплат і послуг при прийнятті нових законів; державну гарантованість установлених прав у сфері соціального захисту. Формальними принципами, на думку Н.Б. Болотіної, є: збереження прав у галузі соціального захисту; захист законних сподівань; юридична ясність; реальність проголошених прав; судовий захист права людини на соціальний захист [8, С. 192–193].

Принципи загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань за своєю правовою природою є внутрішньогалузеві, тобто засадами окремого правового інституту. У праві соціального забезпечення у деяких нормативно-правових актах, регулюючих окремі інститути цієї галузі, знайшли своє закріплення принципи цих інститутів. Принципи страхування від нещасного випадку базуються на загальних принципах загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян України, викладених у ст. 5 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 року № 16/98 [20] і не можуть їм суперечити.

Зокрема, у Законі України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 р., № 1105 передбачені такі основні принципи страхування від нещасного випадку (ст. 5):

- 1) паритетність держави, представників застрахованих осіб та роботодавців в управлінні страхуванням від нещасного випадку;
- 2) своєчасне та повне відшкодування шкоди страховиком;
- 3) обов'язковість страхування від нещасного випадку осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах, передбачених законодавством про працю, а також добровільність такого страхування для осіб, які забезпечують себе роботою самостійно, та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності;
- 4) надання державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав;
- 5) обов'язковість сплати страхувальником страхових внесків;
- 6) формування та витрачання страхових коштів на солідарній основі;
- 7) диференціювання страхового тарифу з урахуванням умов і стану безпеки праці, виробничого травматизму та професійної захворюваності на кожному підприємстві;
- 8) економічна зацікавленість суб'єктів страхування в поліпшенні умов і безпеки праці;
- 9) цільове використання коштів страхування від нещасного випадку [21].

Розглянемо деякі принципи докладніше. Паритетність держави, представників застрахованих осіб та роботодавців в управлінні страхуванням від нещасного випадку

полягає, зокрема, у тому, що управління Фондом соціального страхування від нещасних випадків здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців. Безпосереднє управління Фондом здійснюють його правління та виконавча дирекція. До складу правління входять представники держави, застраховані особи та роботодавці (по 15 членів правління з вирішальним голосом та по 5 їх дублерів, які у разі тимчасової відсутності членів правління за рішенням голови правління цього Фонду виконують їх обов'язки).

Обов'язковість сплати страхувальником страхових внесків. Розглядуваним законом встановлено, що страхувальник, яким є роботодавець, зокрема юридична особа – платник єдиного податку, сплачує до Фонду страхові внески. Закон не передбачає винятків із принципу обов'язковості сплати страхувальником страхових внесків (ст. 5 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності») для будь-яких видів підприємств, що є страхувальниками, в тому числі для тих, які працюють за спрощеною системою оподаткування. Юридичні особи – платники єдиного податку нараховують і сплачують страхові внески до Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. Розмір внесків визначається для кожної юридичної особи – платника єдиного податку відповідно до тарифу, що залежить від класу професійного ризику.

Економічна зацікавленість суб'єктів страхування в поліпшенні умов і безпеки праці забезпечується диференціюванням страхового тарифу з урахуванням умов і стану безпеки праці, виробничого травматизму та професійного захворювання. При цьому ч. 4 ст. 47 Закону встановлено, що у будь-який час за рішенням відповідного робочого органу виконавчої дирекції Фонду соціального страхування від нещасних випадків підприємство може бути віднесено на основі відповідного подання страхового експерта, який обслуговує це підприємство, до іншого, вищого класу професійного ризику виробництва у разі систематичного порушення нормативно-правових актів з охорони праці, внаслідок чого підвищується ризик настання нещасних випадків і професійних захворювань, а також у разі не проведення атестації робочих місць за умовами праці відповідно до законодавства. У той же час такий захід може мати і зворотню дію з початку фінансового року, зокрема, у разі проведення атестації та затвердження заходів щодо покращення умов праці.

Підсумовуючи викладене, зробимо висновки. Юридична категорія «принципи права соціального забезпечення» має важливе теоретичне і практичне значення. Теоретичне значення полягає в тому, що вона дозволяє порівняти право різних держав, а також право однієї країни на різних історичних етапах. Практичне значення принципів права соціального забезпечення полягає в тому, що вони створюють основу єдиного розуміння положень законодавства про соціальне страхування, сприяють усвідомленню правових норм, чим забезпечується однакове їх тлумачення та правозастосування.

Принципи страхування від нещасного випадку, крім того, визначають загальну спрямованість і тенденції розвитку інституту загальнообов'язкового державного

соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань. Водночас вони носять більш конкретний характер, ніж загальні чи галузеві принципи: на їх основі створюються і реалізуються лише норми правового інституту соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань.

Література

1. *Аналіз* страхових нещасних випадків на виробництві та профзахворювань за 2010 рік. / [Електронний ресурс] <http://www.social.org.ua>;
2. *Андреев В.С.* Право социального обеспечения в СССР: [учебник] / Андреев В.С. – 2-е изд., с изм. и доп. – М.: Юрид. лит., 1980. – 312 с.;
3. *Егоров А.Н.* Основные принципы советского права социального обеспечения / Егоров А.Н. – М.: изд-во Моск. ун-та, 1984. – 80 с.;
4. *Гарасимів Т.З.* Принципи права соціального забезпечення / Гарасимів Т.З. – Дрогобич: вид. фірма «Відродження», 2002. – 128 с.;
5. *Кравцов Д.М.* Правове регулювання відносин по розслідуванню та обліку нещасних випадків на виробництві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Д.М. Кравцов. – Х., 2003 – 20 с.;
6. *Прилипко С.М.* Основні принципи соціального забезпечення в умовах соціальної держави та ринкової економіки / С.М. Прилипко // Проблеми законності. – Вип. 60. – Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – 2003. – С. 107-115;
7. *Сташків Б.* Принципи права соціального забезпечення / Б. Сташків // Право України. – 2002. – 4. – С. 84–89;
8. *Болотіна Н.Б.* Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: монографія. – К.: Знання, 2005. – 324 с.;
9. *Іванова Ю.С.* Принципи загальнообов'язкового державного соціального страхування // Проблеми розбудови державності та народовладдя в Україні (до 20-річчя Народного руху України за перебудову) : ХХІІ Харківські політологічні читання (матеріали міжнар. наук.-теорет. конф.). – Х.: Б. в., 2009. – С. 71–73;
10. *Александров Н. Г.* О месте трудового и колхозного права в системе советского социалистического права / Александров Н. Г. // Сов. гос-во и право. – 1958. – № 5. – С. 117, 118;
11. *Смирнов О. В.* Основные принципы советского трудового права / Смирнов О.В. – М.: Юрид. лит., 1977. – 216 с.;
12. *Общая теория государства и права: акад. курс: В 2-х т. / под ред. М. Н. Марченко.* – М.: Зерцало, 1998. – Т. 2 : Теория права. – 528 с.;
13. *Волощук О. Я.* Поняття принципів трудового права / О. Я. Волощук // Наук. вісник Нац. акад. внутрішніх справ України. – 2001. – № 5. – С. 135–140;
14. *Ждан М.* Щодо поняття та класифікації принципів права соціального забезпечення в Україні / М. Ждан // Юридична Україна. – 2005. – 1. – С. 33–37;
15. *Астрахан Е.И.* Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих / Астрахан Е.И. – М.: Госюриздат, 1961. – 127 с.;
16. *Захаров М.Л.* Советское пенсионное право: [учебн. пособие] / Захаров М.Л. – М.: Юрид. лит., 1974. – 432 с.;
17. *Батыгин К.С.* Советское социальное страхование: [учебн. пособие] / Батыгин К.С. – М.: Профиздат, 1985. – 367 с.;
18. *Егоров А.Н.* Социально-трудовая реабилитация инвалидов и престарелых (правовой аспект) / Егоров А.Н. – М.: изд-во Моск. ун-та, 1985. – 104 с.;
19. *Тучкова Э.Г.* Право социального обеспечения: практикум, нормативные акты, образцы документов. – М.: Новый юрист, 1997. – 302 с.;
20. *Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14.01.1998 р., №16/98-ВР* // Відом. Верховн. Ради України. – 1998. – № 23. – Ст. 121;
21. *Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності: Закон України від 23.09.1999 р., № 1105* // Відом. Верховн. Ради України. – 1999. – № 46-47. – Ст. 403.